

Հ. ՄԻՆԱՍ ՎՐԴ. ԲԺՇԿԵԱՆԻ ՈՒՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հայր Մինաս Բժշկեան, Մխիթարեան միաբանութեան անդամ 1804էն ի վեր, կը վերադառնայ Տրապիզոն, իր ծննդավայրը, դպրոց մը բանալու համար իր ընտանիքէն ժառանգած դրամովը¹։ Փորձը կը ձախողի, անյայտ պատճառներով։

1819ին լոյս կը տեսնէ աշխարհաբարով գրուած իր գիրքը, Պատմութիւն Պոնտոսի, որուն մէջ նկարագրուած են մէկ առ մէկ Սեւ Ծովեան բոլոր քաղաքները ու գիւղաքաղաքները, իրենց հնութիւններով եւ պատմական յուշարձաններով, բայց ականատեսի կամ ճամբորդի աչքով դիտուած։ Անշուշտ գրքին մէջ լայն տեղ կը գրաւէ Տրապիզոնի նկարագրութիւնը։ Բայց երկու անգամ՝ Բժշկեան կը հաղորդէ ճամբորդութեան ընթացքին իր Վիքարական ներկայացուցիչի հանգամանքը ու կը հաղորդէ նոյնիսկ Սեւ Ծովի շուրջ իր ճանապարհորդութեան թուականները՝ 1817էն 1819։

¹ Սոյն մեկագրութեամբ կ'առանձնացնեմ ու կը համադրեմ «Գեղագիտական ազգայնութիւն» վերնագիրը կրող ընդարձակ աշխատասիրութեմէ մը փաղուած՝ Հ. Մինաս Բժշկեանին ու մասնաւորաբար անոր Պատմութիւն Պոնտոսի գիրքին վերաբերող էջերը։ Բժշկեանով սկսող հմախոսական ուղեգրութիւնը Հայոց մօտ ազգային եւ ազգայնական երեւակայութեան առաջին արտայայտութիւնն է եւ առաջին արձանագրութիւնը։ Որպէս այդ՝ ունի պատմական անգմահատելի նշանակութիւն։ Բայց միեւնոյն ժամանակ՝ Բժշկեան աշխարհաբարի մեծ աշխատաւորներէն մէկն է, սկիզբէն իսկ տարօրինակօրէն անտեսուած եւ մոռցուած։ Այս երկու երևույթները միացնող ու կարելի դարձնող համագրային պայմանները բացատրել պէտք էր ընդերկար, ու առ այդ՝ նոր յղացականութիւն մը ստեղծել։ Աւելի լայն համագրային բացատրութիւններու համար, ընթերցողը կը յղեմ առ այժմ *Le Deuil de la philologie* հատորիս (Métis Presse, Ժընն 2007, իսկ անգլերէն, ձեֆ Ֆորտի եւ Ճ.Մ. Կօշկարեանի թարգմանութեամբ՝ *Mourning Philology*, Fordham Univ. Press, 2014) երրորդ գլուխին։

Նոյն անձն է ուրեմն, կասկած չկայ, որ մէկ կողմէ՝ դպրոց կը հիմնէ Տրապիզոնի մէջ եւ կը պայքարի երկու տարի այդ դպրոցին գոյութիւնը ապահովելու համար, ու միաժամանակ՝ կը ճամբորդէ իբրեւ եկեղեցական ներկայացուցիչ եւ իբրեւ հնախոյզ ճանապարհորդ Սեւ Շովեան մեծ ու փոքր կայքերն ու կայանները պտտելով: Կամ արդեօք չի՞ պտտիր եւ իր շրջապտոյտը Պոնտոսի շուրջ գլուտ հնա՞րք մըն է, գրական հնա՞րք մը: Անկարելի է գիտնալ: Այս երկդիմութիւնն է, այս անորոշութիւնը, որ կը յատկանշէ հայերէն լեզուով գրուած ու տպուած առաջին ուղեգրութիւնը: Գրական սեռի մը սկզբնաւորութիւնն է թերեւ: Անկասկած՝ հրամցուածը գրականութիւնն է՝ սակայն, մեր արժեքափերով դատուած: Մասնագէտները կ'ըսեն՝ բանասիրական-տեղագրական երկասիրութիւն մըն է: Այո, բայց գրուած է զբօսաշրջիկական ուղեցոյցի մը ձեւով, ինչպէս գրուած էր մեր թուարկութեան Բ. դարուն յոյն «*εὐνηβίου*» Պաւսանիասի հնախուզական ուղեցոյցը: Այդ սեռը անուն մը ունի հայերէնով: Միխիթարեաններու բառով՝ կը կոչուի Ստորագրութիւն: Երկդիմութիւններու վրայ հիմնուած բարդ կառոյց մըն է «ստորագրութիւն» ըսուածը: Կը պտտի եւ կը պտտցնէ ներկային ու անցեալին մէջ միաժամանակ: Կը նկարագրէ ներկայ վիճակը հնութիւններուն: Կամ հակառակը. կը նայի ներկային ու կը տեսնէ անցեալը: Կը ներկայանայ իբրեւ իսկական ուղեւորութիւն եւ ուղեգրութիւն: Կը ստեղծէ ուրեմն իրական՝ աշխարհագրական տուեալներով յագեցած ճանապարհորդութեան մը պատրանքը: Մինչդեռ խորքին մէջ՝ պտոյտ մըն է անցեալին մէջ: Միշտ նոյն անորոշութիւնը: Ճամբորդը կեդրոնն է հնախուզական պատումին եւ սակայն առնուազն առաջին ակնարկով՝ ու չի՛նչ կ'ըսուի ճամբորդին մասին:

Կենսագրութիւն մը

Բժշկեան ծնած է Տրապիզոն, 1777ին: Ունեւոր ընտանիքի մը զաւակն էր, որուն մէջ մեծագոյն հաւանականութեամբ՝ Անիէն սերած ըլլալու գիտակցութիւնը կամ յիշողութիւնը դեռ լրիւ կենդանի էր ու կը մշակուէր, մինչեւ իսկ կը փափայլուէր, սերունդէ սերունդ: Վենետիկ դրկուած է, ինչպէս սովորութիւն էր կաթողիկէ ընտանիքներուն մօտ, 12 տարեկանին: Իր ուսումը հոն առնելէ յետոյ, վարդապետ ձեռնադրուած է 1804ին: Ապա, իր գործունէութիւնը մեծ մասամբ ծանրացած է դաստիարակիչի եւ մանկավարժի իր պարտականութիւններուն վրայ ու հետեւաբար՝

իր գրական արտադրութեան մէկ կարեւոր բաժինը իր այդ կո-
չումին կնիքը կը կրէ: Երկար ատեն՝ մեզի ծանօթ իր առաջին
հեղինակութիւնն էր 1815ին լոյս տեսած Ճեմարան Գիտելեաց
հատորը, աշակերտներուն համար գրուած տեսակ մը հանրագի-
տարան, որուն յատկանիշը սակայն հափաբերուած ու յանգաւո-
րուած ըլլալն է: Հոն կը գտնուին իր ժամանակաշրջանի գիտու-
թիւնները, տարրական մակարդակով մը ներկայացուած, քառասո-
ղերու երեւոյթով ու էջատակի առատ ծանօթագրութիւններով:
Նոյն ներշնչումին կը պատկանին 1818ի Վարժութիւն Մանկանց
եւ Հմտութիւն Մանկանց գիրքերը, երկուքն ալ՝ աշխարհաբար²:
Ասոնք Մխիթարեան միաբանութեան մանկավարժական հրատա-
րակութիւններու շարքին մէջ՝ ամէնէն շատ յաղողութիւն գտած-
ներն են, առաջինը երեք անգամ վերատպուած ըլլալով եւ երկ-
րորդը՝ ինը անգամ ժ.թ. դարու ընթացքին: Մինչեւ 1808, Բը-
ժշկեան Վենետիկի մէջ կը պաշտօնավարէր, իսկ աստէ հետք՝ կը
գտնենք զինք Պոլիս փոխադրուած, իբրեւ Բերայի Մխիթարեան
վարժարանի տեսուչ³: 1815ին՝ կ'անցնի Պոլիսէն Տրապիզոն⁴: Զա-

- 2 Երկրորդը՝ աշխարհաբար ընթերցարան մըն է, որ լոյս տեսած է նախ
չորս րաժինով 1818ին եւ ապա՝ մէկ հատորով, 756 էջ, 1832ին եւ 1851ին:
- 3 Տե՛ս ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Հ. Բ., *Երկհարիւրամեայ կրթական գործունէութիւն
Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան*, Ս. Ղազար, Վենետիկ 1936, 44-
47, եւ «Յիշատակ դարադարձի Մուրատ-Ռափայէեան վարժարանաց», ի
Բազմավէպ, 1936, թիւ 8-12: Տե՛ս նաեւ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ, Գ., *Կենսագրական
Բառարան (հայ մշակոյթի գործիչներ)*, հտ. Ա., «Հայաստան» հրատ., Երե-
ւան 1973: Հ. Մինաս Բժշկեանի կենսագրութիւնը այդ հատորին մէջ կը
գտնուի էջ 199:
- 4 Ունինք Տրապիզոնի կաթողիկէ համայնքին այդ տարիներու ժամանակա-
գրութիւնը, լոյս տեսած Պէյրութի Աւետիք հանդէսի (Պաշտօնական ամսա-
քերք Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքութեան Տանն Կիլիկիայ) 1933 եւ 1934
տարիներու համարներուն մէջ: Հոն կը կարդանք՝ «1815. Ստեփանոս Վ.
առաջնորդ չարափառաց գնալ ի Կ. Պոլիս Մայիս 23, գայ Հ. Մինաս Վ.
Բժշկեան ի Տրապիզոն պաշտօնի փոխման վիկարի ի կտավարել
գուղղափառ ժողովուրդ քաղաքին եւ ընկալեալ լինի մեծաւ պատուով»
(Գ. տարի, թէ 7, էջ 114): Ատկէ ետք կու գան տարիներու ընթացքին
սաստկացող «երկպառակութեան» եւ Բժշկեանի դեմ լարուած վիճակի մը
մանրամասնութիւնները, «մինչեւ երկուց կողմանց հրապարակաւ ելանել
ի կոիւ, հայիոյն գլխիմանս, ասել քան թշնամանաց», որմէ ետք Բժշ-
կեան կը մեկնի անկերադարձ, 1819ի Մարտ 12ին (Դ. տարի, թիւ 1, էջ
9): Զե՛ յիշատակուած Հայր Բժշկեանի դրամով հիմնուելիք դպրոցի մը

նազան աղբիւրներէ գիտենք որ պոլսական շրջանին՝ գրած ու բեմադրած է թատերական գործեր, ըստ Մխիթարեաններու սովորութեան, որոնք թատրոնը կը նկատէին դաստիարակչական միջոց: Թատերական այդ արտադրութիւնը Բժշկեան շարունակած է աւելի ուշ, երբ Ղրիմի Ղարասուբազար քաղաքին նորահիմն դպրոցի տնօրէնը դարձած է⁵: Այդ թատերգութիւնները տպագրութեան չեն արժանացած: Բայց անշուշտ, դաստիարակ մը ըլլալէ զատ ի պաշտօնէ, Բժշկեան ճանապարհորդ մըն էր կոշումով, թերեւս աւելի ճիշդ ըլլար ըսել՝ ճանապարհորդագիր մը: Բժշկեանի առաջին ճամբորդութիւնը տեղի ունեցած է 1808ին, երբ շրջած է Հունգարիա, Պոլշարիա, Ռումանիա եւ Մոլտաւիա: Տեղեկութիւնը տրուած է իր իսկ կողմէ Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան գործին մէջ ու խնդրոյ առարկայ տողերը հանգամանօրէն պիտի կարդանք քիչ ետքը: Ընթերցողը անմիջապէս կը հասկնայ, որ իր ճամբորդական ախորժակները զինք կը տանէին դէպի Տրանսիլուանիոյ այն վայրերը, ուր Անիի Հայերը գաղթած ու տեղաւորուած էին վերջին դարերուն: Ճամբորդը այդտեղ բացայայտօրէն՝ Վենետիկցի Մխիթարեան Հայր ըլլալով հանդերձ, Տրապիզոնի գաւակն էր առաջին հերթին: 1808ի այդ առաջին ճամբորդութիւնը ամէն պարագայի՝ կը բերէ զինք Պոլիս: Բժշկեան մօտ էր Տիւզեան Ամիրայի գերդաստանին ու կ'ըսուի թէ տնային դաստիարակ եղած է անոր գաւակներուն: Այդ բարեկամութիւնը դուռը բացած է նաեւ ուրիշ տեսակի նախաձեռնութեան մը, այս անգամ՝ երաժշտագիտական բնոյթի: Բժշկեան մասնակցած է ի հարկէ հայկական երաժշտական նօթագրութեան նոր համակարգի ստեղծումին, այն իսկ համակարգին որ յետագային՝ ծանօթ դարձաւ իբրեւ Պապա Համբարձում Լիմոնճեանի նօթագրութիւն: Երաժշտագէտները փաստօրէն գիտէին այդ մասնակցութեան մասին, բայց Բժշկեանի գրութիւնները այդ ուղղութեամբ վերջեւ միայն դարձան հասարակութեան սեփականութիւնը, Արամ Քերովբեանի ջանքերով, գրքոյկի մը ձեւին տակ, որ աշխարհաբար գրուած ուսումնասիրութիւն մը կը հրացմնէ հայ երաժշտութեան մասին ու նոր ստեղծուած համակարգը կը բացատրէ: Գրքոյկը գրի առնուած է 1812ին եւ ղրկուած Վենե-

պատմութիւնը: Այս ժամանակագրութեան ծանօթութիւնը կը պարտիմ Մեքուժան Կարապետեանին:

5 Տե՛ս ԹԵՐԶԻՊԱՆՇԵԱՆ, Վ., Հայ դրամատուրգիայի պատմութիւն, Խո. Ա., Երեւան 1959, 237-238:

տիկ 1815ին տպուելու համար: Լոյս չէ տեսած, հաւանաբար տպագրական միջոցներու սակաւութեան պատճառով (պէտք չէ մոռնալ նաեւ, որ երկու տարի՝ 1815-1817, Մխիթարեաններու տպարանը փակուած էր Վատիկանի հրամանով, եւ ատկէ անկախ՝ 1816ին Տիւգեանները հալածանքի ենթարկուած էին ու իրենց բարձունքէն տապալած): Հոս եւս, հնարաւոր է որ Հ. Բժշկեան այս հատորիկը խմբագրած ըլլայ աշակերտներու գործածութեան համար: Ահաւասիկ առաջին գլուխէն հատուած մը, նշանագրերու ստեղծումին վերաբերեալ (փակագիծի մէջ դրած եմ բացատրական նշմարներ). «ապա, հոսկ յետոյ, ի դարձ Յակոբ Զելեպոյ Տիւգեան ի Փարիզու, որ իր ուշիմութեամբը աւելի քան հմուտ եղեր էր լատին երաժշտութեան, առաւել յորդորուեցան, որ այս երեք երաժիշտները [այսինքն՝ Յակոբ եւ Յարութիւն Տիւգեան, Համբարձում Լիմոնցեան] մէկ տեղ գան եւ կատարելագործեն իրենց փափաք. յորս ապա աւելաւ եւ չորրորդը՝ տեղեակ հայկական երաժշտութեան [խօսքը ինքն իր մասին է]: Եւ ահա, այս անձանց մէջտեղ գալով, յառաջ եկաւ այս մեր երաժշտութիւնը, որ յամի Տեսան 1812 շարադրուեցաւ ի խնդրոյ Ազնուափայլ Անտոն Ամիրայի Տիւգեան. այլ աւա՛ղ, ափսոս՛, որ կանխահաս մահը վրայ հասաւ ու արգիլեց տպագրութիւնը այսչափ ժամանակ, եւ անոր գովելի փափաքը թողուց անկատար»⁶:

Խորքին մէջ՝ այս մէկն է Հ. Մինաս Բժշկեանի մեզի ծանօթ առաջին հեղինակութիւնը, տպուած ուրեմն իր խմբագրութենէն հարիւր ութսուն տարի ետքը: Իսկ 1815ի ձեւաբան գիտելեաց աշխատասիրութենէն անմիջապէս ետք, 1817ին, Բժշկեան հրատարակած է Ռոպէշսոն Քրիզոյի աշխարհաբար թարգմանութիւնը: Այս թարգմանութեան պատճառով է, որ անձամբ՝ սկսայ Բժշկեանով հետաքրքրուիլ, տարիներ առաջ: Առաջին գրական գործն է, որ փոխադրուած է աշխարհաբարի, ի հարկէ՝ արեւմտահայերէն: Արեւմտահայերէնով գրական արտագրութեան սկզբնաւորութիւնն է, թէկուզ թարգմանական: Եզակի գործ մըն է, որովհետեւ մինչեւ իննսունական թուականները՝ աշխարհաբարով ուրիշ գրական թարգմանութիւն չէ կատարուած Մխիթարեաններուն կողմէ: Ամբողջ դար մը պէտք է անցնէր, որպէսզի յանկարծ Հ. Արսէն Ղա-

6 ԲԺՇԿԵԱՆ, Հ. Մ., Երաժշտութիւն: Որ է համառօտ տեղեկութիւն երաժշտական սկզբանց ելեւէջութեանց եղանակաց եւ նշանագրաց խաղից: Համադրած յառաջարկով եւ ծանօթագրութեամբ, հրտ. ՔԵՐՈՎԱԲԱՆ, Ա., Երևան 1997, 23:

զիկեանը անդրադառնար, որ ժամանակները փոխուած են, որ այլ-լեւա գրականութիւնը աշխարհաբարով պէտք է թարգմանել: Այդտեղ վերջ կը գտնէ գեղազիտական ազգակերտումի Մխիթարեան երազը, որ սակայն վերընծիւղած է շատ տարբեր պայմաններու տակ Վարուժանի սերունդին մօտ, եւ յատկապէս իր՝ Վարուժանի մօտ գեղազիտական ազգայնականութեան եզրայանգումով: Բնիկ-մանուկին է, որ կ'ուղղուէր Բժշկեան: Ո՛չ մէկ նպատակ՝ բնիկը խօսեցնելու: Բնիկ մանուկին կ'ուղղուէր դաստիարակչական վէպով մը, իր աչքին ամէնէն յարմարը, քանի որ այդ վէպը քաղաքակրթութեան ծնունդը կը պատմէր: Ահաւասիկ այս ուղղութեամբ հատուածներ Բժշկեանի նախաբանէն, որոնք նաեւ կը բացատրեն թարգմանութեան պարագաները. «Այն առաջին գրուած պատմութեան [Տրֆոյի Ռոպէնսոնին մասին է խօսքը] ոճը ընդարձակ ըլլալով, 1779ին նեմցէ երեւելի գիտուն մը ոճը փոխելով համառօտեց եւ աւելորդ պարագաները ձգելով գեղեցկացուց: Ուստի առջի պատմութենէն որոշելու համար «նոր Ռոպէնսոն» անուանեց: ... Աւելի օգտակար եւ ախորժելի եկաւ մեզի այս համառօտը թարգմանել, քան թէ ընդարձակը: Թէպէտ տեղ տեղ ծանօթութեան մէջ օրագրութենէն ալ պէտք եղած բաները նշանակեցինք եւ վերջն ալ յաւելուած ըրինք Ռոպէնսոնին մնացած վարքն ալ պատմելով, որպէսզի մեր մանկանց ախորժակը բանամք, որ աւելի ջանան քան սորվիլ, նաեւ Ռոպէնսոնին վարքը իրենց խրատ ընելով առաքինի ըլլան»⁷:

1817ին ուրեմն Բժշկեան կը գտնուի արդէն իսկ Տրապիզոն, ուր կ'ըսուի թէ հիմնած է դպրոց մը, եւ 1821ին՝ Ղրիմի Ղարասուբազար քաղաքը, ուր կրկին կը հիմնէ դպրոց մը: Ենթադրաբար՝ 1817ին է որ կրնայ ճամբորդած ըլլալ Սեւ Ծովու շուրջ: Գոնէ այդ է որ կ'ըսէ ինքը երկու անգամ, նախ 1819ին տպուած՝ իր Պատմութիւն Պոնտոսի աշխատասիրութեան մէջ եւ ետքը՝ 1830ին, ձանապարհորդութիւն ի Լեհաստան հատորին մէջ: Այստեղ պատմելէ ետք Անիի վերջին մնացորդներուն գաղթականական տուայտանքները եւ յիշեցնելէ ետք թէ ինչպէս 1342ին անոնց եպիսկոպոսը լքած է իր հօտը եւ ապաստան գտած է Սիս, կ'ա-

7 Պատմութիւն վարուց Ռոպէնսոնին Գրուոյէ, ի խրատ եւ ի կրթութիւն մանկանց, քրգ. Բժշկեան, Հ. Մ., Ս. Ղազար, Վնենտիկ 1817, 10: Թարգմանութիւնը կատարուած է Ֆրանսերէնէն, ո՛չ թէ գերմաներէնէն: Բժշկեանի այս հատորը չորս վերատպում ունեցած է ԺԹ. դարու ընթացքին (1836, 1858, 1875, 1886), ինչ որ առնուազն կը փաստէ ձեռնարկին յաջողութիւնը եւ պահանջարկի մը գոյութիւնը:

ԼԵՅՆԵ ՀԵՏԵԼԵԱԼԸ. «Իսկ որք մնացին ի Համշէն կէս մի աղփատութեամբ տուայտեալ անցին ի Տրապիզոն առ առաջին Անեցիս եղեալս անդ. եւ սփռեցան ի գիւղօրես, կէս մի չոքան ի Սիրմենե եւ ի Խոշունի, եւ մնացեալք դարձան յայլագգութիւն: Տեսաք զանգամ շինուածքս Անեցոց յերկիրն Պոնտոսի երբ Վիֆարական իշխանութեամբ եւ Առաքելական պաշտօնիւ յայց ելեալ յայնոսիկ կողմանս յամի 1817, ըստ բարձր հրամանաց Սրբազան Ժողովոյն»⁸: Նոյն տեղեկութիւնը տուած էր տասը տարի առաջ Պատմութիւն Պոնտոսի գրքին յառաջաբանին մէջ. «Թէպէտ եւրոպացոցմէ եւս գրողներ եղան Պոնտոսի մասնաւոր տեղերուն վրայով, սակայն շատ բան կարծիքով գրեր են, ըստ որում անձամբ փորձեցինք. որովհետեւ այս կողմերը չունին համարձակութիւն եւրոպացիք. վտանգաւոր է իրենց, եւ կը վախճան քննելու, ինչպէս կը խոստովանի Դուռնըփոռ: Արդ մենք շրջելով ընդ ոլորտս Պոնտոսի Առաքելական պաշտօնիւ, ահա մեր երկամեայ ճամբորդութեան մէջ կամեցաք գրել ի Պոնտոս նոր քննութեամբ այս մեր աշխարհագրական պատմութիւնը Պոնտոսի կամ Սեւ Ծովու ճիշդ, շատ տեղ անձամբ դիտելով, չափելով եւ հին գրերը կարդալով: Նաեւ հին յիշատակարանները եպիսկոպոսարաններուն եւ եկեղեցիներուն որոնելով՝ ըստ կարի ճշմարտեցինք եւ ստորագրեցինք համառօտիւ հանդերձ աշխարհացոյց պատկերով, յօգուտ ուսումնասիրաց ազգիս»⁹:

Հոս երկու երես ունեցող (միաթամանակ բանասիրական եւ ուղեգրական) բայց միանշանակ ծրագիրի մը բոլոր բաղադրիչները ներկայ են ու առիթը պիտի ունենանք տակաւին զանոնք հանգամանօրէն թուելու եւ քննելու: Առ այժմ՝ նպատակս կենսագրութիւն մը վերակազմել է միայն: Նոյն գրքի վերջաւորութեան, Բժշկեան կրկին կը նշէ իր պաշտօնական հանգամանքը ու այնպէս մը կը ներկայացնէ իր ճանապարհորդութիւնը, ինչպէս թէ իրապէս կտարած ըլլար զայն. «Ահա նորէն ներուցին բերանը՝

8 ԲԺՇԿԵԱՆ, Հ. Մ., Զանապարհորդութիւն ի Լեհաստան եւ յայլ կողմանս բնակեալս ի Հայկազանց սերելոյ ի նախնեաց Անի քաղաքին, Վենետիկ 1830, 84:

9 Պատմութիւն Պոնտոսի, 10: «Ստորագրել» ԺԹ. դարուն յատուկ իմաստով գործածուած է հոս, ու կը նշանակէ մօտաւորապէս՝ «հնախօսական աշխարհագրութեան առումով նկարագրել»: Հ. Ղուկաս Ինքիճեանի բանասիրական ջանքերուն կեդրոնական արգասիքը կը կոչուի «Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց» (1822): Յիսուն տարի վերջ՝ Սրուանձտեանց դեռ այդ բառը կը գործածէր նոյն իմաստով:

ուսկից ելանք, վախճան եղաւ պատմական ֆանասպրիորդութեան մերոյ, որ 1817ին սկսանք եւ 1819ին աւարտեցինք թէ՛ մեր ֆանորդութիւնը, եւ թէ՛ այս գործօն շրջագրութեան Պոնտոսի ի պոնտոսեան վիքարութեան մերոյ»¹⁰:

Բնական է, որ գրական հնարք մըն է այս մէկը: Գրքին մէջ, ինչպէս պիտի տեսնենք, Բժշկեան մէկ առ մէկ կը նկարագրէ Սեւ Մովսէս շուրջ ուղեւորութեան մը հանգրուանները, քաղաքներն ու հնութիւնները, իսկական ճանապարհորդութեան մը ձեւը տալով այդ «ստորագրութեան»: Իրականին մէջ հետեւաբար, հրամցուածը զբօսաշրջիկական ուղեկից եւ ուղեցոյց մըն է: Ենթադրաբար զբօսաշրջիկներուն համար սահմանուած գրականութիւնը ի հարկէ հին աւանդութիւն մըն էր: Սկսած էր Պաւսանիաս յոյն հեղինակով, մեր թուարկութեան Բ. դարուն: Պաւսանիաս կը նկարագրէ այսպէս՝ Յունաստանի բոլոր հնութիւնները, իր պատումը կազմակերպելով երեւակայածին (fiction) ուղեւորութեան մը (կամ բազմաթիւ ուղեւորութիւններու) համապատասխան: Բայց ժ.թ. դարու սկիզբը, արեւելաբանասիրական հայեացքին կազմաւորման ազդեցութեամբ, այդ հին աւանդութիւնը նոր կենդանութիւն կը ստանար եւ բնական է, որ Բժշկեան յարմարի այդ նոր ստեղծուած ժանրին ու հպատակի անոր հրամայականներուն: Այս նկատողութիւնները կենսագրութեան մը մէջ քաղուելիք տեղեկութիւններէն անդին կ'երթան, բայց պէտք է նկատի առնել ինքնակենսագրական նշումներուն կասկածելիութիւնը, երբ այդ նշումները կը պատկանին պարտադիր տրամասութեան մը հրամայականներուն: Ինչ որ ալ ըլլայ Եւքսինեան Պոնտոսին շուրջ ուղեւորութեան մը հաւաստիութիւնը, Բժշկեան երրորդ ուղեւորութիւն մըն ալ կատարած է, 1808ի եւ 1817-1819ի իր ճամբորդութիւններէն ետք: Այս մէկը, ըստ իր ըսածին, տեղի կ'ունենայ 1820ին ու զինք կը տանի մինչեւ Լեհաստան, կրկին հաւանաբար՝ իր եկեղեցական պարտականութիւններուն բերմամբ: Ահաւասիկ իր գրածը դէպի հիւսիս ուղղուած այս երրորդ ճանապարհորդութեան մասին. «Այլ մասնաւորապէս դիտել պատմութիւնս ստորագրել զայն քաղաքս, յորս քնակին ազգայինք մեր՝ ծագմամբ Անեցիք, որոց ցրուեալ գոյով յայլեւայլ աշխարհս, ի ֆառ դիպեցաւ մեզ կրկին անգամ յայց ելանել. նախ՝ անցանելով ի 1808 ընդ Մահաուստան, ընդ Մուտաիա, եւ ընդ Պուլղարիա: Երկրորդ՝ ի 1820, ընդ Գերմանիա, ընդ Լեհաստան, եւ ընդ փոքր Թաթարստան, կամ ընդ նոր Ռուսիա,

գայա կրկին ուղեգնացութիւնս ի մի լծակցեալ վերագրեմք ըստ կարգի»¹¹:

Այս մէկ ուղեւորութեան հիման վրայ է, որ Բժշկեան կը գրէ իր Ճամապարհորդութիւն ի Լեհաստանը, բայց ինչպէս ինքը կ'ըսէ հոս՝ 1808ի ուղեգնացութեան տուեալներն ալ խառնելով 1820ին քաղած տուեալներուն: Իսկ իր քննելու եւ նկարագրելու ձեւն ալ կը կոչէ «աշխարհագրական»։ «... Ուր շրջեալ մեր անձամբ ի բազում տեղիս յորս ցրուեալ կային ազգ մեր ի կողմանց անտի Անդոյ, եւ ստուգեալ աշխարհագրական ֆնուրեամբ ի մատենից եւ ի գննութեանց՝ պատմեմք, սկսեալ գլխին ի Շիրակ գաւառէ, ուր է Անի, եւ անցեալ ընդ տեղիս՝ յորս մասամբ իւրի յածեալ է մեր՝ ընդ Լեհաստան, ընդ Ռուսաստան, ընդ փոքր Թաթարստան, եւ ընդ Վրաստան, քովանդակեալ գամեցայն երիս մասունս»¹²:

Անշուշտ «անցնիլ» եւ «յածել» նոյն բաները չեն: Նկարագրութեամբ պիտի անցնինք զանազան վայրերէ, բայց ինքը՝ ճամբորդը «մասամբ իւրիք» միայն յածեալ է այդ վայրերէն: Հոս եւս հետեւաբար՝ գրական ձեռնարկութիւնը առանձին կեանք մը ունի. ո՛չ ամբողջովին անկախ իրական ճանապարհորդութենէն, բայց այնու ամենայնիւ՝ նոր կազմակերպութեամբ մը ներկայացուող: Այդ նոր կազմակերպութիւնը պիտի հետեւէր պարտադրաբար բանասիրական ուղեգնացութեան հրամայականներուն: Եւ անշուշտ՝ ինչ որ պիտի պատմուի ուղեգնաց հնախօսի եղանակով՝ «վէպ» մըն է, պատմական վէպ մը, որ կը սկսի Շիրակ գաւառէն եւ կը վերջանայ յիւլով: Նոյնիսկ եթէ «վէպ» բառը հոս՝ մեր «պատում»ին համարժէքն է եւ աւելի ուշ սկսած վիպագրութեան հետ կապ չունի անպայման, բառին գործածութիւնը այսուհանդերձ չի դադրիր հետաքրքրական ըլլալէ: Կը փոխադրէ մեզ տրամասական տիեզերքի մը մէջ, ուր պատմութիւնը կը վերստանայ պատումի իր սկզբնական նկարագիրը, ուր անցեալ մը կը վերականգնուի մնացորդներու հաշուոյն, ուր բնիկը կը վերստանայ իր կորսնցուցած խորութիւնը, իր անկումին պատմական ծալքերուն վերբերումով: Նկարագրուած վայրերը անձամբ տեսած ըլլալը անշուշտ իր իւրատեսակ արժէքն ունի այս ծրագիրին մէջ: Լեհաստանի կողքին կայ նաեւ Ղրիմի յիշարժան վայրերու նկարագրութիւնը 1830ի հատորին մէջ. «Այլ քանգի Անցիի փախուցեալ ոչ միայն ի Լեհաստան, այլ եւ ի նոր Ռուսիա, կամ ի Խրիմ բազում

¹¹ Ճամապարհորդութիւն ի Լեհաստան, 91:

¹² Անդ, 6:

շինութիւնս արարին, սորին վասն անձամբ խուզեալ զամենայն տեղիս այսր թերակղզոյ՝ ստորագրեմք աշխարհագրական տեղեկութեամբ»¹³:

Այսպէս կրցանք Բժշկեանի կենսագրական ոլորտներուն հետեւիլ մինչեւ 1821: Այդ թուականին կը գտնուի Ղրիմ, ուր կը թուի թէ ապրած է մինչեւ կեանքին գրեթէ վերջաւորութիւնը: 1821էն ետք ամէն պարագայի՝ Բժշկեան չունի աշխարհաբարով գրուած հրատարակութիւններ: 1830ի հատորէն ետքը սկսած է զբաղիլ եղեկեղցակապատմական եւ լեզուաբանական պարապումներով: Ունի այսպէս 1838ին լոյս տեսած Սրբազան Պատմութիւն անունով գիրք մը, որ կը պարունակէ Հին եւ Նոր Կտակարաններու վերաշարադրում մը, Տիեզերական Եկեղեցւոյ եւ Հռովմայ Հայրապետներու պատմութիւնը, գրուած կաթողիկէ շունչով մը¹⁴: Եւ քանի որ առնուազն քսան տարի ռուսախօս աշխարհի մը մէջ բնակած ու գործած է, հմտացած է ռուսերէն լեզուին ու ոճին, եւ ունի 1828ին տպուած՝ ռուսերէն լեզուի քերականութիւն մը, եւ 1840ին՝ Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, բացատրեալ ի ռուսաց բարբառ աշխատասիրութիւնը, ինչպէս 1844ին՝ Քերականութիւն բազմալեզու, յորում քովանդակին սկզբունք արարացի, պարսիկ, օսմանեան եւ թաթար բարբառաց, հանդերձ ծանօթութեամբ այլ եւ այլ լեզուաց:

Հայր Մինաս Բժշկեանի տխրունին ժամանակին լոյս տեսած է Բազմալեզուի մէջ, մահէն վեց ամիս ետքը, «բարեսիրաց փափաքը անկատար չթողլու համար»: Եթէ բարեսէրները չըլլային, տխրունի իսկ պիտի չունենար ուրեմն: Հոս յոյժ մանուածապատ ձեւով կը յիշուի նախ Բժշկեանի Տրապիզոն ղրկուիլը, հոն վարժարան մը բանալը, ձեռնարկին ձախողութիւնը (չկայ ո՛չ մէկ թուական ու մանրամասնութիւն), հոսկէ՝ Ղրիմ անցնիլը, ուր «մեծ սէր ու հիւրընկալութիւն տեսաւ ազնուամիտ ու երախտագէտ ժողովրդներէն», կրկին՝ վարժարան մը բանալը, անձնական գումարով. «Իրեն ժա-

13 Անդ, 92:

14 Մատենագիտական տեղեկութիւններուն համաձայն՝ Սրբազան Պատմութիւն գիրքը տպուած է երկու հատորով: Երկրորդն է որ կը պարունակէ «Պատմութիւն Հռովմայ քահանայապետաց» բաժինը: Ես սակայն այդ գիրքը տեսայ (Գոյումպայի համալսարանի գրադարանը) մէկ հատորով կազմուած եւ ո՛չ թէ վեցետիկի հրատարակութեամբ, այլ՝ Տուրայ վերստուութեամբ: Կ'ենթադրեմ հետեւաբար, որ տարբեր տպագրութիւն մը ունեցած ըլլայ:

ոանգուրթիւն ընկած մէկ գումարէ մը գլխաւորաց հանութեամբ եկեղեցի եւ մենաստան մը շինեց մեր Միաբանութենէն հոն գտնուած անձանց համար, վարժարան մ'ալ հիմնելով հոն տղայքը հրահանգել սկսաւ: Ինչուան Աղեփանդր Ռուսաց ինքնակալն ալ քանչյաւ անոր արդիւնքը եւ ժողովորդեան կրթութեանը վրայ ունեցած ինքնաբեր, ու զանազան պատուոյ նշաններով փառաւորեց ու քաջալերեց զինքը: Մինչեւ յետին ծերութեան տարիները հոն անդադար աշխատանքի հետ էր տարւոյ ծանրացեալ քայց հոգւով եռանդուն ծերունին»: *Որմէ ետք կը պատմուի 1845ին վանք վերադառնալը իր «քառալեզու բառարան»ին տպագրական աշխատանքներուն հսկելու նպատակով: Տխրունին վերջին բաժին մըն ալ ունի, գրեթէ աւելորդաբանութեամբ յիշատակելով Բժշկեանի երկասիրութիւնները, որոնց մասին կ'ըսուի հետեւեալը. «Ազգային մատենագրութեան փառացը ցանկացող արտերու թերեւս իրաւամբ մեծ քանք չերեւան իւր գրուածքը, եւ գուցէ ունաց աչքին առջեւ ալ արհամարհելի»: Եւ ինչո՞ւ: Որովհետեւ յայտնօրէն՝ Բժշկեանի հրատարակութիւններուն մեծ մասը նուիրուած էր «տղայոց կրթութեան»¹⁵: Այս մահագրութեամբ վերջնականապէս վճռուած ու կնքուած էր Հայր Բժշկեանի յետմահու ճակատագիրը: Իւր գրուածքը մեծ բաներ չէին եւ գուցէ՝ արհամարհելի: Աւելցնենք, որ երբ Բժշկեանի աշունը կը յիշուի վերջին քառասնամեայ մատենագիտութիւններուն մէջ իբրեւ ժրջան վարդապետ իր թատերական գործունեութեան համար, բոլոր ակնարկներուն միակ աղբիւրը առանց բացառութեան 1936ի Հայր Բարսեղ Սարգիսեանի նրկհարիրամեայ կրթական գործունէութիւն վնենտկոյ Միթթարեան Միաբանութեան հատորն է, կամ նոյն հեղինակէն նոյն թուականին Բազմավէպի մէջ տպուած ամփոփումն է այդ մասին»¹⁶:*

15 Մահագրականը տե՛ս Բազմավէպ, Ժ. (1852), Թիւ 10 (Մայիս 15), 153-155:

16 Տե՛ս Նրկհարիրամեայ կրթական գործունէութիւն վնենտկոյ Միթթարեան Միաբանութեան, վնենտիկ 1936, 40-73, եւ Բազմավէպ, 1936, 208, 214 (ուր կը յիշուի, Թէ Տրապիզոնի վարժարանն ալ Բժշկեան շինեց «իւր ծախիւ... ծաղկեցուց գուտամն, կրթելով գմանկունս ամենայն քիստոնէից»), եւ 217: Տե՛ս նաեւ ՌԵՐԶԻՊԱՇԵԱՆ, Վ., Հայ դրամատուրգիայի պատմութիւն, 236-239, եւ ծանօթութիւնը էջ 460-461, Բժշկեանի եւ Ղրիմի մէջ իր գործունէութեան մասին, նրկու պարագաներուն ալ՝ հիմք ունենալով Սարգիսեանի տեղեկութիւնները: Տե՛ս վերջապէս՝ ԶԷՔԻԵԱՆ, Հ. Լ., Հայ թատրոնի սկզբնաւայրերը եւ հայ վերածնունդի շարժումը, Հայագիտական մատենաշար, Թիւ 7, Ս. Ղազար, վնենտիկ 1974, 31:

Բժշկեանի առաջին ուղեգրութիւնը

Պոնտոսի պատմութիւն խորագրուած հատորը ուղեգրութիւն մըն է ուրեմն: Հիմնուած է Սեւ Ծովուն շուրջ ճամբորդութեան հնարքին կամ իրականութեան վրայ: Ճամբորդը մէկը միւսէն ետք՝ կը նշէ ու կը նկարագրէ Պոնտոսեան աւանները, քաղաքները, նաւահանգիստները, կու տայ անոնց պատմութիւնը, կը խօսի բնակիչներու, հարստութիւններու եւ արտադրութիւններու մասին, կու տայ նոյնիսկ ազգադրական տեղեկութիւններ: Հետաքրքրուած է հնութիւններով, բնականաբար, կը թուէ եկեղեցիներն ու բերդերը, կու տայ անոնց արտաքին նկարագրութիւնը, կը յիշէ յունական առասպելները բայց նաեւ յաճախ՝ Օսմանեան շրջանի կառավարիչները: Կը կարդայ յունարէն եւ հայերէն արձանագրութիւնները եւ կը վերարտադրէ զանոնք իր գրքին մէջ, յունականներու պարագային՝ հայերէն թարգմանութեամբ: Որոշ նկարագրութիւններ եւ պատմական բացայայտումներ ուղղակի հիմնուած են յիշատակարաններու ընթերցումին վրայ: Ինճիճեանին ուզած «նորագրութիւն», նորի ստորագրութիւնը, հմուտ եւ լաւ պատրաստուած ճամբորդի մը աշխատանքը: Եւ սակայն չի վերաբերիր «հին Հայաստան»ին, այսինքն՝ հայկական բնաշխարհին: Առաջին հարցումն է ուրեմն. ինչո՞ւ Պոնտոսը եւ Սեւ ծովը: Անմիջական պատասխանը պէտք է փնտռել Բժշկեանի նախասիրութիւններուն մէջ: Հեղինակը Տրապիզոնցի մըն էր եւ արդէն՝ գրքին ամէնէն զարգացած բաժիններէն մէկը ի՛ր քաղաքին յատկացուած բաժինն է: Գրքին մէջ պարունակուած մանրամասնութիւնները այն տպաւորութիւնը կը ձգեն, որ Բժշկեան անձամբ կատարած է Տրապիզոնէն մինչեւ Ղրիմ ճամբորդութիւնը եւ շատ հաւանաբար՝ չէ անցած անկէ անդին: Այսինքն՝ նաևով չէ բոլորած նկարագրած շրջանակային ճամբորդութիւնը: Այս մէկը՝ վարկածային դրոյթ մըն է միայն: Բայց Տրապիզոնէն մինչեւ Ղրիմ երկարող տարածութիւններու նաւահանգիստներուն մասին տեղեկութիւնները անպակաս են, ինչպէս հոն ապրող ժողովուրդներու բարբերու եւ ֆիզիքական տեսքին մասին պատմութեանը: Ղրիմէն ետքը՝ ըսուածները ընդհանրութեան բնոյթ կը կրեն միայն: Բժշկեան պէտք է հայ նաւավարներէ լսած ըլլայ շատ բան, իբրեւ աշխարհագրական եւ ազգադրական տուեալներ (Չերքէզներու, Թաթարներու եւ մանաւանդ՝ Աբխազներու մասին իր պատմածները միշտ հետաքրքրական են): Իմ ենթադրութիւնս նոյնիսկ այն է, որ նաւավարութեան եւ առուտուրի ընտանեկան աւանդութեան մը վրայ հիմ-

նուած կրնայ ըլլալ ամբողջ գիրքը եւ անհաւանական չէ նոյնպէս, որ Բժշկեան իր աշխատասիրութիւնը վերջին հաշուով ուղղէ Սեւ Ծովուն շուրջ նաւարկողներուն: Ահա՛ քանի մը տող յառաջաբանէն. «Եւ այսպէս կարգաւ կը սկսիմք սեւ ծովուն պատմութիւնն կամ շրջագրութիւնն ամէն քաղաքի հին եւ նոր, եւ ամէն նաւահանգիստ, գետ, եւ սարեր հանդերձ հին բերդերով, կը ստորագրենք հիմակաւն անուններովն՝ թէ՛ այս աշխարհագրութեան մէջ, եւ թէ աշխարհացոյցին վրայ համառօտ՝ տանկի անուններով...»¹⁷:

Կար նաեւ Սեւ Ծովուն շուրջ ճանապարհորդութեան գրական աւանդութիւն մը Յոյներուն մօտ: Ճամբորդութեան (կամ գրելու) ընթացքին՝ Բժշկեան ձեռքն ունէր Արրիանոսի պատրաստած Պոնտոսի շրջագրութիւնը, Ադրիանոս կայսրին պատուէրով¹⁸: Կը յիշուին նաեւ տեղ տեղ՝ Ստրաբոն, Պլուտարքոս, Պաւսանիաս: Յունասիրութեամբ տողորուած շրջանի մը՝ բնական է, որ Բժշկեան ուզէր իր գործը զետեղել այդ յունական աւանդութեան ծիրին մէջ: Բայց իր ձեռքին տակն ալ ունէր նոր ճամբորդներ՝ Դուրնըֆոր¹⁹ ու Քեաթիպ Չէլչպին²⁰:

17 ԲԺՇԿԵԱՆ, Հ. Մ., Պատմութիւն Պոնտոսի, որ է Սեւ Ծով, Ս. Ղազար, Վենետիկ 1819, 18:

18 Տե՛ս նորագոյն հրատարակութիւնը՝ *Périple du Pont-Euxin*, Texte établi et traduit par SILBERMAN, Alain, Փարիզ 1995: ԺԹ. դարու ամենասկիզբը՝ երեք տարբեր հրատարակումներ եղած են յունարէն քնագրին, վերջինը՝ BORHECK, A.C., *Flavii Arriani opera graece...*, vol. II, Lemgo 1810, բայց Բժշկեան ձեռքի տակ ունէր կա՛մ լատիներէն թարգմանութիւն մը, կա՛մ ալ իր շըրջանի անգլերէն նորագոյն թարգմանութիւնը՝ FALCONER, Th., *Arrian's Voyage around the Euxine Sea translated and accompanied with a Geographical Dissertation and Maps*, Oxford 1805:

19 TOURNEFORT, Joseph Pitton de (1656-1708), *Relation d'un voyage du Levant: fait par ordre du Roy: contenant l'histoire ancienne et moderne de plusieurs isles de l'Archipel, de Constantinople, des Côtes de la Mer Noire, de l'Arménie, de la Géorgie, des frontières de Perse et d'Asie Mineure*, 2 voll., Anisson et Posuel, Lyon 1717:

20 Քեաթիպ Չէլչպին (1609-1657) Օսմանցի գիտուն մըն էր, որ կեանքին վերջին տարիներուն ձեռնարկած է *Ճիշանհիւմա* վերնագրով աշխարհի ընդհանուր նկարագրութիւն մը, հասցնելով զայն մինչեւ Կովկաս: Իրմէ եկող հետաքրքրական տեղեկութիւններէն մէկը կը գտնուի Կէօրէլէ աւանին նուիրուած յօդուածին մէջ (ըստ Արրիանոսի՝ Գորաշա), կոսպաշտական հաւատքի մնացորդի մը մասին (էջ 56), մէքեբումով մըն ալ. «Ազգ Թուրքաց Լագերուն հետ խառն կը բնակին, եւ լեզուն է թուրքերէն եւ պարսկերէն. որոնք են ըստ աղանդոյ պարսից»: Տե՛ս նաեւ էջ 98: Ճիշանհիւմայի մասին կայ նոր լոյս տեսած գերմաներէն ուսումնասիրութիւն

Դուրնըֆորի գիրքը հռչակալոր է մասնաւորաբար՝ Հայաստանի իր շքեղ նկարագրութիւններուն համար: Բայց հոն կան նաեւ Սեւ ծովու հարաւային ափի նկարագրութիւններ (Պոլսէն Սինոպ եւ Սինոպէն Տրապիզոն) ու կ'արժէ զանոնք կարդալ Բժշկեանի գրութեան հետ զուգահեռաբար²¹: Բժշկեան երբեմն իր տեղեկութիւնները կը քաղէ ի հարկէ ուղղակի Դուրնըֆորէն: Օրինակ՝ Պատմութիւն Պոնտոսի, էջ 45՝ Դիոգինէսի մասին ըստածը. «Այս փիլիսոփային գերեզմանին քարը գտնուեցաւ, որ է հին մէրմէո. վերը նստեցուցեր են շուն մի...»: Հատուածը կու գայ անփոփոխ Դուրնըֆորէն (Բ. հատոր, 211), բայց Բժշկեան կը մոռնայ յիշելու որ այդ քարը Սինոպ չի գտնուիր, այլ՝ Վենետիկ, ինչ որ լուրջ կասկածներ կ'արթնցնէ ընթերցողին մէջ իր ճամբորդի ու ականատեսի հաւաստիութեան մասին: Միւս բոլոր հանգիստութիւնները կու տամ ծանօթագրութեամբ²²: Պէտք է հոս

մը. HAGEN, G., *Ein osmanischer Geograph bei der Arbeit. Entstehung und Gedankenwelt von Kâtib Çelebis Ğihännümâ*, Berlin 2003:

- 21 Այդ նկարագրութիւնները կը գտնուին երկրորդ հատորին մէջ, էջ 164էն սկսեալ (Description des côtes méridionales de la Mer Noire depuis son embouchure jusqu'à Sinope): Գիրքի յառաջաբանին մէջ՝ Դուրնըֆոր իր ծրագիրը կը բացատրէ հետեւեալ ձևով. «Monseigneur le Comte de Pontchartrain Secrétaire d'Etat, chargé du soin des Académies, et toujours attentif à ce qui peut perfectionner les Sciences, proposa à sa Majesté sur la fin de l'année 1699, d'envoyer dans les pays étrangers des personnes capables d'y faire des observations non seulement sur l'Histoire naturelle et sur la Géographie ancienne et moderne; mais encore sur ce qui regarde le Commerce, la Religion et les Moeurs des différents peuples qui les habitent»: Դուրնըֆորի մասին կ'արժէ կարդալ ի միջի այլոց՝ BAILLY, A., *Défricheurs d'inconnu. Peiresc, Tournefort, Adanson, Saporta*, Edisud, Aix-en-Provence 1992, 59-126: Արեւելքի ամբարդուքեան մասին նուիրուած է այդտեղ գլուխ մը, էջ 100-120, քարտէսներով:
- 22 Տե՛ս ԲԺՇԿԵԱՆ, էջ 42 եւ ԴՈՒՐՆԸՖՈՐ, էջ 206-207 (էջաթիւերը կը յղեն երկրորդ հատորին), Եգիպտոս ղրկուած կուժփին պատմութիւնը, Բ. էջ 42 եւ Դ. էջ 205՝ հին դրամներու նկարագրութիւնը, Բ. էջ 69 եւ Դ. էջ 234, ուր Բժշկեան կ'ընդօրինակէ Յուստինիանոս կայսեր արձնագրութիւն մը, որ կայ արդէն իսկ Դուրնըֆորի մօտ, բայց անկատար եւ սխալներով լեցուն. «...Դուրնըֆոր վերջի տողը չի կրցաւ կարդալու. նաեւ տեղ տեղ ալ լաւ չի հանելով սխալ տպեց, անոր համար չի թարգմանեց: Արդ անաւ ամբողջ յիշատակարանը հանդերձ թարգմանութեամբ...»: Տե՛ս նաեւ Բ. 62, 64 եւ Դ. 232 (Զոսիմոսի վկայութիւնը Տրապիզոնի մասին), Բ. 63 եւ Դ. 233 (Տրապիզոնի պաշարումը 1461ին), Բ. 63 եւ Դ. 231 (Քսենոփոնի մէկ ամսուան կայքը Բիֆսիտիս գետին մօտ, քաղուած Արրիանոսէն):

նաեւ արձանագրել Դուրնըֆորի գիրքին սկիզբը դրուած այս նախադասութիւնը. «Je regardais le cerveau de ces pauvres Grecs comme autant d'inscriptions vivantes, lesquelles servent à nous conserver les noms cités par Théophraste et par Discoride»²³. Դուրնըֆոր բուսաբան էր ու որպէս բուսաբան է, որ աշխարհի այդ կողմերը զրկուած էր: Այս յայտարարութիւնը կը վերաբերի անշուշտ բոյսերու անուններուն: Բայց հետաքրքրական է դիտել, թէ ուղեւորի եւ ուղեգիրի աչքին՝ «Խեղճ Յոյները» արդէն իսկ «քնիկներ» էին, որոնք իրենց ուղեղներուն մէջ կը պահէին հին անունները, յուշակոթողներու վրայ մնացած հին արձանագրութիւններու նման, որոնք կը կարօտին վերծանումի եւ մեկնաբանութեան: Կը տեսնենք այսպէս, թէ ուղեգրութիւնը ո՛րքան տարբեր աղբիւրներէ կը քաղէ իր եղանակը, իր գրական որոշադրումը: Հնախօսական ճանապարհորդագրութիւն, Յոյներուն իմաստով՝ շրջագրութիւն (Արրիանոսի periplousը), ստորագրական ծրագիր, արդի ճանապարհորդի ախորժակներ, ականատեսի վկայութիւն: Բոլորն ալ որոշ չափով՝ մասնակից են Բժշկեանի ձեռնարկին եւ կարելի է որոշել, թէ ո՛ր մէկն է տիրականը: Կը տարուբերուինք կեղծին եւ իրականին, հնագիտականին եւ արդիականին, գրական յօրինումին եւ տպաւորութիւններու պատումին միջեւ: Հեղինակին ականատեսի վկայութիւններէն նշենք Սինոպ քաղաքի առիթով գրուածը. «... Կ'երեւայ թէ երկրորդ շինութիւնն է բերդին. ուստի շատ տեղ բերդին պատերուն վրայ տեսանք քարերուն հետ հիւսուած՝ մարդու արձան, կենդանեաց գլուխ, զարդեր, սիւներ. նաեւ այլազանեաց գերեզմանատունը պատուանդան, խարխիսի եւ սեան կտորներ կան. որ եւ մնացորդ հին սրահին եւ ճեմարանին. որ կը պատմէ Սորապոն: Այս մէրմէն զարդերուն մէջ յունարէն գրուածներ ալ կան. բայց հնար չեղաւ օրինակելու: Աշտարակի պատին մէջ շատ հին բաներ կան. ուր մէրմէն կիսարձան մի կայ դէմքն արած. բայց վիզն ու մագերը կ'եւելան: Ծովուն կողմը մէրմէն արձան մի կայ կողքին վրայ ընկած,

23 Relation d'un voyage au Levant..., առաջին հատոր, Բ. նամակ: Թէոփրաստոս եւ Դիսկորիդէս հռչակաւոր յոյն բուսաբաններ էին, առաջինը ըլլալով Սրիստոսի աշակերտ եւ անմիջական յաջորդը: Բոյսերու մասին իր հետազոտութիւններուն համար՝ տե՛ս THÉOPHRASTE, *Recherches sur les plantes*, texte établi et trad. par AMIGUES, S., Les Belles lettres, 1988: Երկրորդը՝ մեր թուարկութեան առաջին դարու հեղինակ է: Բժշկական դեղերու ամենածանօթ մասնագէտը եղած է մինչեւ վերածնունդի օրերը: Իրմէ ունինք հնգանասոր *Peri hules iatrikēs* գործը, որ Եւրոպայի մէջ լատիներէն թարգմանութեամբ կը կարդացուէր, *De Materia Medica* վերնագրով:

ձեռքը աման. ոտքին դիմ մերկ կից մի կայ նստած՝ ձեռքն ունի աման. հեռուն ալ տղայ մի փոսէն ջուր կը հանէ. նաեւ կնկանը քով կիսաքոյր սեղան կայ եղնիկի իրեք ոտաց վրայ կեցած»²⁴:

Շատ մը տեղեր, Բժշկեան իր անձնական փորձառութիւնը բացայայտող արտայայտութիւններ կը գործածէ. «Տեսանք», «որպէս փորձեցինք», «թէպէտ յիշատակարանը չի գտանք»: Կը տրուին Օսմանեան շրջանի պատմութեան վերաբերող տուեալներ (էջ 36՝ Ամասդրայի բնակիչներուն բռնազաղթը, էջ 41՝ Սինոպի նաւահանգիստին Օսմանեան նաւերու շինութեան կեդրոն դառնալը, էջ 58՝ Այա Սոֆիային մզկիթի վերածուիլը, էջ 74՝ Սուլթան Սէլիմի մօր գերեզմանը, էջ 75 եւ այլ տեղեր՝ Ռուսերուն դէմ վերջին պատերազմի հետքերը, էջ 85՝ նոր կառավարիչի պալատին կառուցումը 1745ին), բայց մինչեւ Տրապիզոն՝ տիրապետող Հին ճամբորդներու պատմական տեղեկութիւններն են եւ յունական ներկայութեան հետքերը: Բժշկեան մասնաւորաբար հետաքրքրուած էր տեղւոյն վրայ գտնուած դրամանիշերով եւ գրեթէ ամէն անգամ որ դրամանիշի մը նկարագրութիւնը կու տայ՝ կը յղէ միեւնոյն ժամանակ իր Ճեմարան Գիտելացի համալսատան խան էջերուն²⁵: Կը յղէ նոյնպէս այդ գիրքին մէջ Տրապիզոնին նուիրուած էջերուն, իր նկարագրած մէկ արձանին առիթով (էջ 89): Ճանապարհորդագրութեան խաւերէն մէկն է միայն այս հնագիտական ու հնախօսական տուեալներու ներկայութիւնը: Նոյն խաւին մաս կը կազմէ արձանագրութիւններուն նկատմամբ հետաքրքրութիւնը: Յունարէն եւ երբեմն նաեւ՝ լատիներէն յիշատակարանները կ'ընդօրինակէ, երբ որ տրամադրելի ու ընթեռնելի են անոնք (էջ 36-37՝ Ամասդրա, էջ 43՝ Սինոպ, էջ 66-83՝ Տրապիզոն): Կան անշուշտ նաեւ հայերէն յիշատակարաններ, Տրապիզոնի եւ Քէֆէի եկեղեցիներուն եւ վանքերուն պատերէն ընդօրինակուած (էջ 77՝ Տրապիզոնի Աստուածամայր եկեղեցւոյ, էջ 83՝ Ամենափրկիչ վանքին պարագաներուն):

Լայն տեղ շնորհուած է բնականաբար՝ Տրապիզոնի շէնքերու եւ հնութիւններու նկարագրութեան: Ունինք այսպէս բերդին հանգամանաւոր պատկերը, յունական եկեղեցիներուն յիշատակումը, հայկական չորս եկեղեցիներուն մասին ալ մանրամասն տուեալներ (Աստուածամայր, Չարխափան, Սուրբ Օգոստոս, Սուրբ Յովհաննէս, չորսն ալ ինչպէս կ'երեւի՝ Ժէ. դարու սկիզբը շին-

24 Պատմութիւն Պոնտոսի, 45:

25 Օրինակ Պատմութիւն Պոնտոսի՝ 36, 42-43, 48, 49:

նուած): Ասոնց հետ կապուած կը տրուին նաեւ աւելի անձնական բնոյթի տեղեկութիւններ: Օրինակ Աստուածամայր եկեղեցւոյ նկարագրութիւնը կը վերջանայ հետեւեալ ձեւով. «Այս եկեղեցի ունի երկու դուռ. մէկն հիւսիսային կողմը. ուր կայ բակ եւ նահատակի գերեզման երիտասարդի. որ հաւատքի համար շատ տանջանք քաշելու նահատակուել է. բայց շատ հին չէ, իբր հարիւր տարւան գիր կայ. մէկայ դուռն է հարաւակողմը կանանց համար, ուր է վերնատունն կանանց. իսկ բուն մեծ դուռն եկեղեցւոյ՝ է նախնայ վրայ: Այս դռան դիմացն է ժամատունը հանդերձ դպրատունով. որ շինեցինք 1818ին»²⁶:

Ինքնակեսանգրական կարճառօտ տուեալ մըն է այս մէկը, առանց յաւելեալ խօսքի ու բացատրութեան: Ի՞նչ պէտք է ենթադրել հոս: Որ Աստուածամայր կաթողիկէ եկեղեցիի՞ վերածուած էր: Կամ որ Բժշկեան այդ թուականին փորձած էր Կաթողիկէի եւ Լուսաւորչականի միջեւ խրամատը ջնջել կամ նուազեցնել, ինչպէս Չամչեան կը փորձէր ընել նոյն օրերուն Պոլսոյ մէջ²⁷: Չունինք պատասխանը: Ուրիշ հետաքրքրական նշում մը կայ Սուրբ Օգոստինոսի նկարագրութեան մէջ, ուր կը կարդանք հետեւեալը. «Այս եկեղեցին թէպէտ փոքր է, բայց ունի իրեն խորան եւ գերեզմանատուն, որուն մօտն է Առաջնորդարանն ծովահայեաց ընդարձակ եւ քարեղիր, որ էր տունն Բժշկեանց»²⁸:

Ինչ որ կը նշանակէ, թէ այդ թուականին՝ այլեւս Բժշկեաններու տունը չէ՛ր, կ'ենթադրեմ: Հոս ալ՝ ո'չ մէկ յաւելեալ բացատրութիւն: Դառնութեամբ ըստուած են արդեօք այս խօսքերը, թէ պարզ յիշատակում են, գերդաստանի հին փառքէն վկայութիւն մը: Դժուար է կռահել: Տրապիզոնի նկարագրութեան ընթացքին է, որ երեւան կու գայ Բժշկեանի մտասեւեռումներէն մէկը, որ այս գիրքին խմբագրութեան յետին պատճառը կրնայ նկատուիլ եւ բացայայտ կերպով պիտի յայտնուի աւելի ուշ, Լեհաստանի ճամբորդութեան նուիրուած հատորին մէջ: Ի՞նչ մտասեւեռում: Քաղաքացիներուն՝ հին Անեցիներուն շառաւիղներն ըլ-

26 Պատմութիւն Պոնտոսի, 80:

27 Այս մասին տես ԿԱՐԻՆԵԱՆ, Ա., Ակնարկներ..., հտ. Բ., 422-423: Կարինեան կը յիշէ հոս Այվազովսքիի Մասնաց Աղանի հանդէսը (Փարիզի շրջան), ուր 1858ին լոյս տեսած էր Չամչեանի վերագրուած «Թուղթ Վահանայ Արշարունու» վաւերագիրը եւ այդ առիթով ենթադրութիւններ կը հրապարակէ Չամչեանի գործունէութեան մասին:

28 Պատմութիւն Պոնտոսի, 81:

լալը. «Գեղերն ալ կան փոքր եկեղեցիներ Հայոց՝ որ խաչատուր կ'ըսեն: Ասոնք Համշէնէն եկած են. բայց քաղաքացիք Անի քաղաքէն են. ուստի գեղացիներուն լեզուն եւ հնչմունքը շատ տարբեր է քաղաքացիներէն: ... Քաղաքացիք երկու հարիւր տուն կ'ըլլեն, առաջ շատ էին. իսկ գեղացիք հինգ հարիւրէն աւելի են»²⁹:

Քիչ անդին, Ամենափրկիչ վանքը կը նկարագրուի ու մանրամասն ընդօրինակուած են ո՛չ միայն զանազան յիշատակարանները, այլեւ՝ հիմնաւորութիւնը արտօնող հրովարտակը, թրքերէն (էջ 82), որ կը բխէր Սուլթան Պայազիտէն, որուն որդին՝ Սուլթան Սէլիմ հօրը գրեր է որպէսզի «Գալուած տեղերը շինուին», եւ Բժշկեան կ'աւելցնէ. «Զի անատենը արքայորդիք Տրապիզոն կը նստէին» (էջ 83): Յետոյ կը յիշուի Սուրբ Մամաս հայկական թաղամասը, Ամենափրկիչ վանքին կից, որուն եկեղեցիի մէջ յիշատակարանէն՝ Բժշկեան տեղեկութիւն մը կը քաղէ. «Այս յիշատակարաններուն հին անուններէն կ'իմացուի թէ Տրապիզոնի հայերը չէ միայն Անի քաղաքէն, այլեւ Անեմիաստանէն ալ եկած են. ինչպէս յայտնի է Ստակներու անունէն, եւ ուրիշ բառերէն...»³⁰:

Կայ հետեւաբար հեղինակին մօտ յստակ կերպով աշխարհագիրի ցանկութեան անդին՝ հինի եւ նորի զուգահեռը, նորը իբրեւ մնացորդ հասկնալու կամեցողութիւնը: «Սակայն ինչպէս որ այն հին վայելչութիւնն անցեր է Տրապիզոնի. այսպէս քնակչաց բարեկարգութիւնն ալ նուագեր է» (էջ 92):

Բազմաթիւ անգամներ կը յիշուի երեսանց իսլամութեան դարձած Հայերու (բայց նաեւ Յոյներու) պարագան: Նախ Զարշամպայի մօտիկ՝ Խուռչունլի աւանի յիշատակութեամբ. «Բնակիչներն են հայ Համշէնու եկած. եւ ամէնքը զինուոր գրուած են որդւոց որդի. եւ ունին զօրապետ հայ իշխան որ զիրենք կը կառավարէ...» (էջ 49): Յետոյ երբ կը հասնինք Կիւմիշխանէ, այս պարագային՝ աւելի Յոյներով լեցուած. «Որոնց մէջ ցեղ կայ, որ Կրումցի կ'ըսուին, բոլորը կ'եսկէս են. զի ներսէն ամէն քրիստոնէութեան պարտքը կը կատարեն. դրսէն այլագգ են, եւ երբեմն այլագգութիւն ալ կ'ընեն երբոր հարկադրին. եւ որդւոց որդի այսպէս կ'երթան. իրենց Իմամն ալ այսպէս է, եւ ոչ երբեք կը փոխուին» (էջ 91): Նոյն տեսակի յիշատակութիւն մը կայ Օֆի մասին, հոս ալ՝ յունախօսներ՝ «Բնակիչներն են հին խաղտիք խորամանկ. առաջ ութսուն հազար տուն կը դնէին. բայց այնչափ չի կան. քսան հազար տուն հազար

29 Անդ, 82:

30 Անդ, 85-86:

կ'ելլէ. որոնք քրիստոնէից դարձած են, յունարէն կը խօսին. կան հոռոմներ ալ... Օֆցիի հաւատքն ընդունելու են, այս մտքով որ երեսանց միայն այլագգութիւն ընեն. բայց հիմա շատ հաստատ կարդացող են»³¹: *Եւ վերջապէս կայ բուն Համշէնի յիշատակութիւնը, հազիւ էջ մը, որմէ պիտի մէջբերեմ լայն հատուածներ (միշտ Բժշկեանի ուղղագրութիւնը նոյնութեամբ պահելով, առ ի տեղեկութիւն).* «Համշէն, կամ համամաշէն, օրւան ճամբայ վերն է Պատիսալ լեռան քով, զանազան գեղեր են. ուր կայ հին վանք. որուն մէջ գտան չափազանց մեծ խալկին, եւ զարմանալի ճանապարհ, որ լեռնէն փորած մինչեւ Զուռքունա գետը կը հասնի: ... Ունի մեծ անտառներ հայոց թագաւորներուն ժամանակէն մնացած՝ շատ տեսակ ծառերով եւ բոյսերով լեցուն հանդերձ հայու անուններով. ուր կ'ըլլայ հաստ տօսախ. բնակիչները տարւէ տարի երկուեակար հօխա մեղրեմով կ'ուտան թագաւորին. ուր շատ մով կ'ըլլայ: Գլխաւոր աւանը կ'ըստի Պաշ համշէն. որուն մէջէն գետ կ'անցնի, եւ լեռան գլուխը փոքր բերդ կայ... Սաչիքէար վանքը մեծ ուխտատեղի է հայոց եւ այլագգեաց. այս վանքին քով գտնան մեծ զանգակ մի. ուր կայ մեծ գերեզման արջու, վրան գրած է թէ այս արջ հաւատարիմ ծառայութիւն ըրել է վանքին տասերկու տարի. հայ տանիկ վրան ուխտ կ'երթան մինչեւ հիմա անմտութեամբ, եւ սատկած օրը վրան կ'երթան աղօթք կ'ընեն: Համշէնցիք կ'եսկես են. շատը դարձած են. բայց քրիստոնէութեան սովորութիւնը կը պահեն ժամոց եւ ողորմութիւնը պակաս չեն ընել. գրեթէ ամենքը վարդապետին եւ վերափոխման կ'երթան եկեղեցին մով կը վառեն եւ մատաղ կ'ընեն իրենց պապերուն հոգուն համար. բոլորը հայերէն կը խօսին: Ատնց մէկ մասը Խուռշունի եւ Սիրմէնէ գնացին. Խուռշունի գնացողները քրիստոնէայ մնացին»³²:

Հայերուն խօսքը ուրիշ տեղեր ալ կ'անցնի անշուշտ գրքին մէջ, բայց միայն անցողակի կերպով, երբեմն տուններու թիւով, ինչպէս օրինակ Քիրէսոնի պարագային (էջ 54), կամ Ղըրմի մէջ Գարապազարի, «Որ էր մեծ քաղաք քաղամարդ. քովէն գետը կ'անցնի, եւ հիմա է քաղաք եւ բնակչութիւն ամէն ազգաց: Ուր շատ տուն կայ մեր ազգէն եւ ունին եկեղեցիներ» (էջ 135), եւ այլ տեղերու. «Արդ՝ Խրիմու մէջ ամէն քաղաք մեր ազգէն կան եւ վաճառականութիւն կ'ընեն Պոնտոսի եւ Մոսկովստանու միջեւ: Բոլորն ալ առուտութիւն շատ ճարպիկ են, եւ ամէն տեղ բնակչութիւն ունին: Թաթարին ժամանակը շատ երեսկի վաճառականներ, եւ փարթամ մարդիկ կա-

31 Անդ, 93-94:

32 Անդ, 96-97:

յին. հիմա ցուած են Լեհաստանու կողմը եւ Մոսկովի մէջ, ուր քանի մը քաղաքներ շինեցին. ինչպէս է Նախիջեւան, Գրիգորիուպոլիս, եւ այլն» (անդ): Ասկէ ետք կը յիշուին Քէֆէի հայութիւնը, ուր «Քընակիչ քիչ կայ, մանաւանդ մեր ազգէն. որ բոլորը վաճառական են Պոնտոսի եւ ուրիշ տեղաց» (էջ 137), *Տնեփէրի օժանդակ գետերէն՝ Ղօյ սուրի եզերքը շինուած կատարինեսլաւ քաղաքը, ուր «1779ին Խրիմու հայերէն հարիւր վաթսուն տուն գնացին շինեցին Մոսկովի քաղուհիին անուամբն. ունին երկու եկեղեցի եւ օրէօր կը ծաղկին» (էջ 141), վերջապէս նոյն Գրիգորիուպոլիսը, Տնեփէր գետին վրայ, 1792ին շինուած քաղաքն Հայոց, «որոնք ունին շատ ազատութիւն, եւ ինքնագլուխի պէս կը կառավարուին» (էջ 143):*

Եւ հիմա ամփոփեյէ առաջ, այս ամբողջէն եզրայանգում մը հանելէ առաջ, պէտք ունինք նկարագրական մօտեցումով երկու կէտ եւս շօշափելու: Բժշկեան հաւատարիմ է իր կոչումին երբ իր այցելած վայրերուն համար յաճախ կը յիշէ հոնկէ ելած մասնայատուկ արտադրանքները: Քանի մը օրինակներ բաւական են հոս: Փլադանայի կողմերը «Շատ թիւթիւնի արտեր տեսանք, եւ ընտիր թիւթիւն կելլէ. որ կը տանին Ստամբոլ եւ Մոսկով» (էջ 58): Անկէ վեր, Մալգայի շրջանը, կըսէ, հարիւր յիսուն գեղեր են, ուր նոյնիսկ «այլազգները հոռոմներն կը խօսին, եւ Յոյներն են պղնձադործ»։ գեղերէն մէկը ինքնագլուխ է, «եւ ամէն դատաստան ինքը կը տեսնէ. ուսկից կելլէ ընտիր եղ, եւ պանիր. նաեւ քթան...» (անդ): Բարձր ու արտադրանք կողք կողքի կը նշուին: Տրապիզոնի մեծ ու փոքր նաւահանգիստները թուելէ ետք, Բժշկեան կը գրէ. «Ուր շատ երթեւեկութիւն կ'ըլլայ նաւերու, եւ ամէն տեսակ ապրանքի առուտուր կ'ըլլայ. իսկ ցամաքային գլխաւոր առուտուրն է քթանի. որ կը գործեն ընտիր կանեփէ, եւ կը դրկեն Հալպ, Շամ, Պաղատա, եւ մինչեւ Հինո: Այլեւ գինին, թիւթիւնը եւ կաղինը կ'երթայ Ստամբոլ, եւ Մոսկով» (էջ 89): Տրապիզոնի կողքին գտնուող Սիւրմէնէի շրջանին մասին տրուած են նախ բնակչութեան բաղադրութեան շուրջ տեղեկութիւններ. «Այս կողմս տասերկու հին եկեղեցի կայ յունաց, եւ քառսուն տուն հոռոմ. նաեւ շատ քայքայուած հին տեղեր տեսանք: Սիւրմէնէի քնակիցներն են աւազակաբարոյ, ամէնքը հայէ եւ հոռոմէ դարձած են. հայերը համշէնու եկած են. մինչեւ հիմա հայերէն է իրենց մակաւնուը եւ լեզուն. կան ծերեր որ գիտեն քրիստոնէութիւն, կը պատուեն խաչը, եւ ծածուկ ողորմութիւն կ'ուտան ժամերուն»³³:

33 Անդ, 93:

Յետոյ կը խօսուի Սիւրմէնէի անուանի եղին մասին, որ «ընծայ կ'երթայ մինչեւ Ստամբոլ»: «Շատ ցորեն կը բերեն Բաբերդէն, որ մօտ է. իսկ ասկէ կելլէ մանած, քթան, եւ դրին ձկան եղ. որ բոլոր այս կողմերս եւ լազիստան այս եղը կը գործածեն ճրագի, եւ մեծ առուտուր կըլլայ» (էջ 93): Հոս նորէն ուրեմն՝ բաղադրութիւն, բարքեր, արտադրանք եւ առուտուր, կողք կողքի, որ խորհիլ կու տայ, թէ այս հեղինակին համար՝ արտադրութիւն եւ առուտուր կը մտնեն ընդհանուր (ոչ տնտեսական) յղացքի մը ծիրէն ներս, կը հպատակին իրենց կարգին՝ բարքերու նկարագրութեան, բնակիչներու բնորոշ յատկանիշներուն: Օրինակ մը եւս պիտի հաստատէ այս օրէնքը: Զայն կ'առնեմ Ապագաներուն նուիրուած էջերէն. «Այս տեղերս երբեմն մաւր կ'երթան առուտուր կ'ընեն ապագաներուն հետ. որոնք ոչ կշիռ գիտեն, եւ ոչ ստակ կը մանչնան. միայն իրենց պէտք եղած բանը կ'առնուն, պէտք եղածը կու տան՝ փոխանակութիւն կ'ընեն. ուստի հաճար, մարացորեն, մարթ, եւ կաշի կու տան, աղ կ'առնեն: Կայ ցեղ, որ ծառի սաստիկ ջերմեռանդը կը պատեն միւղերը. ուստի այլազգն երբոր գողէ վախ կ'ունենայ, ապրանքին վրայ ծառի միւղեր կը դնէ, որ ապագաները վախճալով չեն մօտենար»³⁴:

Հնութիւններ եւ հաւատալիքներ

Շօշափուելիք վերջին կէտը կը վերաբերի հաւատալիքներուն ու հետեւաբար՝ նորէն կը մտնէ աւելի ընդհանուր՝ բարքերու ծիրին մէջ: Պէտք է նկատել, որ մինչեւ Տրապիզոն՝ Բժշկեանի գիրքը կը վիտայ հնագիտական տուեալներով. կը հետեւի Արրիանոսին. տեղւոյն վրայ կը քաղէ յիշատակարանները եւ արձանագրութիւնները. գաղափար կու տայ ամէն հնութեան մասին: Յիշուած ու քաղուած հնութիւնները սակայն գրեթէ առանց բացատրութեան՝ կը պատկանին անշուշտ յունական անցեալին: Ատոնց կողքին՝ Հայոց անցեալէն վկայող յուշարձանները կը յիշուին երբ հարկաւոր է, ցանցաւ կերպով: Պատմութիւնը ներկայ է իր հնութիւններով: Բայց ատոր փոխարէն եւ ատոր կողքին՝ ո'չ մէկ նկատողութիւն կը գտնենք այս էջերուն մէջ, որ հեռուէն կամ մօտէն վերաբերէր հաւատալիքներու եւ բարքերու: Բժշկեան ազգագրական նայուածք չի պտտցներ ո'չ քրիստոնեայ համայնքներուն վրայ, ո'չ ալ Այլազգներուն վրայ, ինչպէս կը կոչէ ինք

34 Անդ, 116:

Իսլամները («Թուրք» բառը չի գործածեր երբեք): Այլազգները կը միջամտեն միայն իբրեւ պատմութեան ներկայ բեմը գրաւողները: Ժամանակավրէյ նկատողութիւն մը չէ ըրածս, այն իմաստով որ նոյն ժամանակաշրջանին, ԺԹ. դարու երկրորդ տասնամեակին, Սերպերուն եւ Յոյներուն մօտ ազգագրական հայեացքը տիրապետող էր եւ անկախ չէր բնաւ բանասիրական-հնարասական մօտեցումէն: Այս մէկը, արդէն իսկ տեսանք, ուժով յատկանիշներէն մէկն է Հայոց մօտ՝ ազգայնական երեւակայութեան իր սկզբնական շրջանին: Հոս՝ հետաքրքրականը այն է, որ այդ երեւակայութեան գծած ծիրը կիրարկուած է քրիստոնեայ համայնքներու նկատառումին ընդհանուր առմամբ: Բայց այս չի նշանակեր, որ Բժշկեան չէր հետաքրքրուեր բնաւ բարբերով ու հաւատալիքներով: Միայն թէ անոնք կը սկսին երեւիլ ու առաջնակարգ տեղ գրաւել իր նկարագրութիւններուն մէջ՝ Տրապիզոնէն անդին միայն: Յառաջաբեմ կու գան նախ՝ Համշէնցիներով (վերը տեսանք արջու գերեզմանին պատմութիւնը): Քանի որ ասոնք «կէս-կէս» են, ուրեմն կը պատկանին կիսով՝ ոչ-քրիստոնեայ աշխարհին, պատմութիւն չունեցող ցեղերուն եւ իրենց կարելի է մերձեցնալ տարբեր հայեացքով: Յետոյ՝ Լազերուն (էջ 95), Մնկոչէնքերուն (էջ 101-105), Ապազաներուն (էջ 109-112 Սոխումէն անմիջապէս անդին ապրող ժողովուրդին համար, եւ վերստին 117էն 121 Անափայի շրջանը բնակող Ապազաներուն), Չէրքէզներուն (էջ 121-123) նուիրուած էջերը խորքին մէջ այս ժողովուրդներու կամ ցեղախումբերու երբե՛մն տարօրինակ, երբե՛մն ալ արտառոց բարբերուն եւ հաւատալիքներուն մասին կը խօսին: Քանի մը մանրամասնութիւններ ցոյց պիտի տան Բժշկեանի հետաքրքրութեան սահմանները: Նախ Ապազաներու առաջին խմբակին մասին. «Ապագա է ասկեց (Սօխումէն) անդին, որ եմ սկիւթացի քաքար, եւ տեղ տեղ մնկոյլներուն եւ տանկին հետ խառն ըլլալով՝ բուն Անափայի ապագաներէն շատ զանազանութիւն ունին: Թէպէտ կռապաշտ եւ ծառապաշտ են, բայց խաչէն շատ կը վախճան եւ կը պատուեն. բրիստոնէութիւնը կը սիրեն եւ շուտ կը հաւանին. նշան է թէ առաջ բրիստոնեայ էին մնկոյլներուն նման, ետքը տգիտութեամբ եւ աւելորդաբանութեամբ ծառապաշտ եղան»³⁵:

Աւելի անդին, Մնկոչէնքերու եւ Ապազաներու սահմանին վերայ գտնուող Վառաճանի շրջանին վերաբերեալ հաւատալիքներուն մասին կը կարդանք հետեւեալը. «Հոս է կ'ըսեն սոսկալի մեծ ծառը

Կօսոջ անուամբ. որուն աստուածական պատիւ տալով ամէն տարի ուրախ կ'երթան. այն ծառին տակը փախչող գերին եւ մահապարտը կ'ազատի: Այսպիսի ծառ ամէն տեղ կայ, որ պատուելով ընծայ կու տան լաթեր, պղնձեղէն ամաններ, եւ այլն. ուստի բիրտաւոր բաներով զարդարուած կ'երեւնայ: Շատ ֆննեցիմք որ հասկանաք թէ ի՛նչ խորհրդով այս ազգն այսչափ ջերմեռանդութեամբ ծառ կը պաշտէ. ուրիշ բան չի գտանք, բայց եթէ բնական նախապաշարումն...»³⁶:

Որմէհէտէ Բժշկեան կը հրամցնէ տեսութիւն մը, որուն նպատակն է բացատրել բնական մեծութիւններու հանդէպ այս միամիտ հիացմունքը, զարմանքը, մինչեւ «աստուածական պատիւ» ընծայելը: Բայց քայլ մը եւս կատարելով, այսօրուան հաւատալիքներէն կ'անցնի «Հին ազգերու սնոտիապաշտութիւններուն, նոյն սկզբունքներու հիման վրայ բացատրելով այդ ազգերու մօտ գետերու եւ լեռներու սրբազնացումն ու պաշտամունքը: Եւ ասկէք քրիստոնեայք եւս ամէն մեծ լեռներու վրայ եկեղեցի շինեցին» (էջ 115): Անպիայի շրջանի Աբխազներուն մասին Բժշկեան ունի աւելի լայն տեղեկութիւններ, որոնք մասամբ կը կրկնեն խառն հաւատալիքներուն եւ ծառերու պաշտամունքի մասին արդէն իսկ ըսուածը: Ասոնց լեզուին մասին ալ՝ կը թուի, թէ. որոշ ծանօթութիւն մը ունէր, քանի որ իրենց աղօթքներէն կտորներ կը մէջբերէ (էջ 118) ու մինչեւ իսկ կարճառօտ բառարան մը (էջ 120): Նոյն տեղէն վերջին ընտրովի մէջբերում մը ցոյց պիտի տայ Բժշկեանի ազգագրական հետաքրքրութեան տարողութիւնն ու արդիւնքները. «Կայծակէ զարնուողը մարտիրոս սեպելով եօթն օր եւ եօթն գիշեր ուրախութիւն կ'ընեն...: Իրեք օր ալ տունը կ'ուրախանան, յետոյ կը թաղեն «թաշխօր էօւաղ» ըսելով. այսինքն Աստուծոյ որդին զարկաւ: ... Կայ ցեղ որ մեռելը չի թաղեր. ծառերուն խոռոչին մէջ կը դնէ...: Կայ եւս ցեղ որ կենդանի եւ շուն կը պաշտէ...: Հարսանիքին եւ հիւրասիրութիւնին նման են մէկալ ապագաներուն. բայց լեզունին տարբեր է...: Ոչ գիրք ունին, ոչ գիր, եւ ոչ օրէնք. բնական օրէնքով լաւ դատաստան կը կտրեն...»³⁷:

Այս ամբողջին մէջ, դժուար է գիտնալ թէ ո՛րքան է անձնական ծանօթութեան բաժինը: Յայտնի է սակայն, որ հօսք այլ լեւս քաղաքակիրթ աշխարհէն դուրս ենք: Քաղաքակրթութենէն դուրս՝ պատմութիւն չկայ, բնական է, եւ հետեւաբար՝ հնագիտութիւնը ի զօրու չէ: Կը գործէ միայն ազգագրական հայեացքը,

36 Անդ, 114:

37 Անդ, 120:

ինչ որ զարմանալի չէ: Աւելի հետաքրքրական է ուրեմն հակառակ հաստատումը՝ քաղաքակրթութեան ծիրէն ներս՝ ազգագրական հայեացքը չի գործեր ո՛չ մէկ ձեւով: Կարծէք քրիստոնեայ ժողովուրդները չունենային նկատառութեան արժանի բարքեր եւ արտառոց կամ արտասովոր հաւատալիքներ:

Այս ընդհանուր նկատողութիւնը մեզ կը մօտեցնէ եզրակացութեան: Բժշկեանի հայեացքը, մօտեցումը, հետաքրքրութիւնները մէկէն կը փոխուին երբ կ'անցնի Տրապիզոնէն անդին: Պատճառը անշուշտ այն է, որ գործ ունի կիսահեթանոս ազգախումբերու հետ: Բայց Տրապիզոնի շրջանը, ինչպէս տեսանք, կրօնական հաւատալիքներ՝ քրիստոնէութիւն եւ սնոտիապաշտ հեթանոսութիւն, կամ քաղաքակրթութիւն եւ կիսավայրենիութիւն, իրարմէ զատող սահմանագիծը չէ միայն: Ատկէ շատ աւելին է: Տարօրինակ կերպով՝ իրարմէ կը զատէ հնախօսականը եւ ազգագրականը: Երեւակայական սահման մըն է, որ իր ամբողջ անորոշութեամբ հանդերձ՝ խստօրէն կը զատորոշէ երկու անթափանց աշխարհներ, ազգայնական երեւակայութեան երկու անհաշտ եւ անհաղորդ եղանակներ:

Բժշկեանին համար՝ անհաշտ եւ անհաղորդ: Տրապիզոնէն առաջ՝ հնախօսական-բանասիրական եղանակը, Տրապիզոնէն ետք՝ ազգագրականը: Բարքերու եւ հաւատալիքներու նկատմամբ շահագրգռութիւնը այդ երեւակայական սահմանէն անդին կը սկսի միայն, որ երեւակայական է առնուազն երկու իմաստով եւ երկու պատճառով: Նախ՝ որովհետեւ Բժշկեանի մտքին մէջ միայն գոյութիւն ունի: Բայց երկրորդ՝ այդ սահմանն է, որ կ'որոշէ ազգայնական երեւակայութեան գործադրումը որպէս բանասիրական ու հնագիտական, ու հետեւաբար (ԺԹ. դարու երկրորդ տասնամեակին յատուկ տրամաբանութեամբ մը) կ'արգիլէ նոյն ազգայնական երեւակայութեան գործադրումը իր ցեղագրական-ազգագրական եղանակով: Յափշտակիչը այն է, որ երկուքին միջեւ՝ կայ այդ անորոշ պահը, անցման շրջանը, ուր ո՛չ զուտ քրիստոնէականին, ո՛չ զուտ դարձածին հետ գործ ունինք, ո՛չ զուտ քաղաքակիրթին, ո՛չ ալ զուտ վայրենիին: Այդ անորոշելին անունն մը կը կրէ, «կէսկէսներ»ու սքանչելի անունը³⁸:

38 Կ'ուզեմ՝ այսօր աւելցնել հետեւեալը, որ հիմնուած է աւելի ուշ գրի առնուած աշխատանքի մը վրայ (տե՛ս «De L'archive III: Le secret», լոյս տեսած ֆրանսերէն լեզուով *Le Sujet de l'histoire* գիրքի մէջ, Lignes, 2015, եւ անգլերէն՝ "Archive III: The Secret (or Borges and Derrida at Yale)" վերնագիրով boun-

ու կառուցային:

Բժշկեան ճանապարհորդական իր առաջին գիրքը կը գրէ կեղերոնացած մնալով ի'ր ծննդեան վայրին վրայ, Տրապիզոնի եւ չըջակայքի: Կարդացինք յետոյ կառուցապատմական ամբողջ հա- նրագիրն ու համածիրը. եւրոպական արդէ բանասիրութեան սկզբնաւորութիւնը արեւելաբան կեցողածքով՝ այդ կեցողածքին ներաճնականացումը մասնաւորապէս՝ յունական աշխարհին հետ երկդիմի նոյնացումով կամ շփոթութեամբ. հնախօսական եւ աշ- խարհագրական ծրագիրը նոյն միջոցին՝ Հ. Ղուկաս Ինճիճեանի

A.R.A.R.@

մօտ, «ստորագրութեան» անուան տակ, իբրեւ ձեռնարկութիւն մը որ պէտք ունէր ե՛ւ հին աշխարհի, ե՛ւ նոր աշխարհի նկարագրութեան, որպէսզի պատմական տարողութիւնը բացուէր, զգացուէր, ապրէր, նոր աշխարհի իրերուն, վայրերուն եւ երեւոյթներուն մէջ կամ ետին, ու փոխադարձաբար՝ որպէսզի նոյն պատմական տարողութիւնը ապրեցնէր նոր աշխարհը ստեղծագործ երեւակայութեան մը արդիւնքը հանդիսացող այն խորութեամբ, խորաթափանցութեամբ, որ կը կոչուի այսօր պատմութիւն:

Հայր Մինաս Բժշկեան առաջին աշխատաւորն էր այդ «ստորագրական» ձեռնարկութեան իբրեւ ճամբորդ ու ճանապարհորդ: Երբ Պատմութիւն Պնտոսի հատորը լոյս տեսած է, ինձիձեանի Ստորագրութիւն հիմ Հայաստանեայցը չէր տպուած տակաւին, ոչ ալ անշուշտ նոյն հեղինակին յետ մահու հրատարակուած Հնախօսութիւն աշխարհագրականը: Բայց «նոր»ը դիմաւորելու եւ զայն պատմական հայեացքով դիտելու անհրաժեշտութիւնը առկայ էր:

Այդ անհրաժեշտութիւնը կը ստիպէ որ ճամբորդը իր գալազանը ձեռք առնէ ու պտտի աշխարհը, դէպի պատմականացած «նոր»ը, խարխափելով, կուրգկուրայն (քանի որ բնիկը տակաւին կը բացակայէր պատկերէն):

Ո՛չ միայն Պատմութիւն Պնտոսի գործը առաջին ճանապարհորդագրութիւնն է ուրեմն հայերէն լեզուով տպուած, առաւել եւս՝ անձնական բնոյթ ունեցող առաջին արտագրութիւնը աշխարհաբարով, այլեւ այն մէկ գործն է, ուր ազգայնականութեան ստեղծագործ երեւակայութիւնը կ'արտայայտուի առաջին անգամ ըլլալով, երկիրներ կը պտտի, աշխարհներ կը «ստորագրէ», սահմաններ կը գծէ:

Անմահ գործ մը չէ անկասկած, եւ զարմանալի չէ բնաւ որ մոռցուած մնացած էր գրեթէ երկու հարիւր տարիէ ի վեր: Բայց հո՛ս է, որ այդ երեւակայութիւնը սկսած է աշխատիլ, ո՛չ թէ մտածել, այլ սահմանել ու պարտադրել իր եղանակը, զայն արձանագրել տարօրինակօրէն՝ աշխարհագրական սահմանագիծով մը: Այդ սահմանագիծը, ինչպէս միշտ, անորոշելիութեան շրջան մը կը ստեղծէ:

Աշխարհագրական կը թուի ըլլալ, բայց տեսաբանական է միեւնոյն ժամանակ: Երկու ժամանակաշրջաններու միջեւ ենք, երկու աշխարհներու միջեւ: Բայց ո՞ր մէկուն մէջ: Սահմանէն ա՛ռա՞ջ, թէ սահմանէն անդի՞ն: Անորոշութիւնը կը յայտնուի ու կը բացայայտուի «կէսկէսներ»ու նկատառումով: Եւ ճշմարտութիւնը

այն է, որ Բժշկեանն է նաեւ առաջինը, որ կը խօսի համէնցիններուն եւ միւս կէսկէսներուն մասին: Երբեք չէին երեւցած անոնք ճանապարհորդի մը հայեացքի կիզակէտին, երբեք չէին եղած անդրադարձի առարկայ, երբեւիցէ:

Բժշկեանն է որ զանոնք կը մտցնէ ազգային պատմութեան մէջ: Ազգային պատմութիւնը, տակաւին չսկսած, կը վարանի այսպէս իր զուտ սահմանին վրայ, կը դեգերի լուսանցքին, կը սեւեւի առաջին հերթին այն տարրերն իսկ որոնց համար անկարելի է միանգամայն պատկանելիութեան չափանիշ մը որոշել: Մէջն են, թէ դո՛ւրսը:

Բժշկեանին հետաքրքրութիւնը կը բորբոքի այդ անսահմանելի սահմանին մագնիսական ազդեցութեան տակ: Երեւակայական սահմանագիծէն անդին գտնուող հաւատալիքները նկարագրելու պահուն իսկ, կը յամենայ դարձի պարագաներուն՝ որոնք անկաթեան մնացորդներուն վրայ, այն բոլոր տարրերուն՝ որոնք անկարելի կը դարձնեն որոշելը թէ սահմանին ո՞ր կողմը կը գտնուինք արդեօք:

Բժշկեանի գրիչին ու ճանապարհին ընդմէջէն, ազգայնութեան ստեղծագործ երեւակայութիւնն է որ կը ճամբորդէ, կը փորձէ ու կը փորձարկէ ինքզինք: Կը գծէ իր իսկ պատմական անաշխարհագրութիւնը: Ուղեւորութիւնը եւ ուղեգրութիւնը անհրաժեշտ էին, որպէսզի երեւակայական սահմանագիծը դառնար փորձի ու փորձառութեան առարկայ, որպէսզի բաշխուէին հնախօսականը եւ ազգագրականը, որպէսզի հնախօսականը դառնար ներկային մէջ անցեալը ապրեցնելու եղանակը, իսկ ազգագրականը նետուէր առժամապէս արտաքին վայրենիութեան աղջամղջանի խորքերուն մէջ:

Այո, Պատմութիւն Պոնտոսի հատորը կապ չունի ազգային պատմութեան հետ ու ցանցառ տեղեկութիւններ միայն կը հաղորդէ Հայերու Պոնտոսեան անցեալին մասին, եթէ ունեցած են: Կայ այս գիրքը առաջին էական հանգրուանն է ազգային երեւակայութեան կազմութեան եւ ինքնափորձարկումի պատմութեան մէջ: Եւ յստակ է, կարծեմ, որ այդ էր մեզ հետաքրքրողը: Ո՛չ թէ ազգային պատմութիւնը: Այլ՝ ազգայինի պատմութիւնը: Նական երեւակայութեան պատմութիւնը:

Ուղեցինք յամենալ այս առաջին հանգրուանին վրայ, ինչպէս (ուրիշ առիթով) պիտի յամենանք ազգագրական եւ գեղագիտական հանգրուաններուն վրայ: Ամէն մէկը պէտք է կարենանք

նկարագրել իր սկզբունքներուն համաձայն, իր բարդութիւններուն, իր հակասութիւններուն, դժուարութիւններուն, որոշադրումներուն ընդմէջէն:

Ընդունելով սակայն, որ գեղագիտական հանգրուանի բացառապատումէն ետք, յայտնի պիտի դառնայ թէ սկիզբէն իսկ՝ գեղագիտական բնոյթ ունէր ազգայնական երեւակայութիւնը: Գծուածը, փորձուածը ազգային աշխարհագրութիւն մը չէ հետեւաբար, այլ՝ ազգայնականութեան աշխարհագրութիւնը, որ ստորագրութեան ձեռնարկութեան ընդմէջէն՝ կը դառնայ այսպէս ինքն իր առարկան:

ՄԱՐԿ ՆՇԱՆԵԱՆ

Summary

FATHER MINAS PZHSHGIAN'S TRAVEL NARRATIVES

MARK NSHANIAN

Father Minas Pzhshgian (1777-1851) was one of the grand artisans of the Western-Armenian vernacular. He composed in 1812, in the vernacular, the first Armenian musicological book. He also produced the first modern Armenian translation of a literary work, *The New Robinson* (1817). In 1819, he published what must be considered the first real book in the modern language written without a didactic or a scholastic purpose: *Patmut'iun Pontosi* (History of Pontus). In this book, we can read the form taken by the national imagination in its inaugural moment, and its archeological expression. This book (and, massively, its author) was crossed off the maps or charts that the national memory drew up in producing its own history. With *History of Pontus*, we already have a geographical archeology doubled by a travel narrative; here, however, the monuments that the author describes, the sites through which he passes, the ruins, the inventory of which he draws from previous travelers in the Pontus, Arrian and Tournefort, are all of Greek origin. It is thus easy to understand why the nationalist tradition has completely ignored Pzhshgian, although he was the representative par excellence of the national imagination in its archeological phase. With him, we are following the steps of "Neoarmenism" in statu nascendi, as a copy of Neohellenism. But we also see how these hesitant beginnings were the bearers of a different kind of thought. This helps us understand that the nationalism that rewrites history to its own ends was not inevitable.